

પ્રાચીનકાળથી અર્વાચીનકાળ સુધીની ભારતીય સાંસ્કૃતિક સફર : એક અભ્યાસ

Dr. Atulbhai B. Chauhan

Principal

SHREE SHANKAR COLLEGE OF EDUCATION, MANUND

EMAIL ID Atul211@gmail.com, Mo No.9825269077

❖ સારાંશ :-

ભારતીય સંસ્કૃતિ કોઈ એક જમાનામાં બનેલી ઘટના નથી, પરંતુ હજારો વર્ષોના વિચારો, આચારો અને ભિન્ન-ભિન્ન પ્રજાઓના મિલનનું પરિણામ છે. તેની મુખ્ય લાક્ષણિકતા 'સ્વીકારવાની શક્તિ' છે.

૧. આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક વિકાસ :-

- ઋષિ સંસ્કૃતિ :- પ્રાચીનકાળમાં ભારતે વિશ્વને 'આત્મા' અને 'પરમાત્મા'નો વિચાર આપ્યો. ચાર વેદોએ જ્ઞાનનો પાયો નાખ્યો, જ્યારે ઉપનિષદોએ તર્કબદ્ધ ચિંતન આપ્યું.
- જીવનશૈલી :- પુરુષાર્થ ચતુષ્ટય (ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ) અને વર્ણાશ્રમ ધર્મ દ્વારા વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચે સંતુલન જાળવવાનો પ્રયાસ થયો.

૨. સામાજિક પરિવર્તનના વળાંકો :-

- પ્રતિક્રિયા અને સુધારો :- જ્યારે વૈદિક ધર્મમાં જટિલતા વધી, ત્યારે બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મે સરળતા અને કરુણાનો માર્ગ બતાવ્યો. આનાથી ભારતીય સંસ્કૃતિ વધુ માનવતાવાદી બની.
- સ્ત્રીનું સ્થાન :- પ્રાચીનકાળમાં ગાર્ગી અને મૈત્રેયી જેવા વિદુષીઓ હતા, મધ્યકાળમાં પડદા પ્રથા જેવી મર્યાદાઓ આવી, અને અર્વાચીનકાળમાં સ્ત્રીઓ ફરીથી શિક્ષણ અને સત્તાના સ્થાને બિરાજમાન થઈ છે.

૩. કલા અને સ્થાપત્યની ઉત્કાંતિ :-

- મંદિર સ્થાપત્ય :- નાગર (ઉત્તર ભારત), દ્રવિડ (દક્ષિણ ભારત) અને વેસર શૈલીના મંદિરો માત્ર પૂજાના સ્થળો નહીં પણ કલા અને વિજ્ઞાનના કેન્દ્રો બન્યા.
- સંગીત અને નૃત્ય :- સામવેદથી શરૂ થયેલી સંગીત યાત્રામાં મધ્યકાળમાં ઈરાની પ્રભાવ ભળતા ખ્યાલ, ગઝલ અને તબલા જેવા વાદ્યો આવ્યા. ભરતનાટ્યમથી લઈને કથક સુધીની નૃત્ય શૈલીઓએ સંસ્કૃતિને જીવંત રાખી.

૪. ભાષા અને સાહિત્યનો વારસો :-

- સંસ્કૃતથી પ્રાદેશિક ભાષાઓ :- સંસ્કૃત 'દેવવાણી' ગણાઈ, પણ સમય જતાં પાલી, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી જેવી લોકભાષાઓનો જન્મ થયો.
- મધ્યકાલીન સાહિત્ય :- આ ગાળામાં રામાયણ-મહાભારતના પ્રાદેશિક અનુવાદો થયા, જેનાથી સંસ્કૃતિ ગામડાંના છેવાડાના માનવી સુધી પહોંચી.

૫. વૈશ્વિકીકરણ અને વર્તમાન પડકારો :-

- પાશ્ચાત્ય પ્રભાવ :- અંગ્રેજી શિક્ષણ અને પશ્ચિમી વિચારધારાએ વૈજ્ઞાનિક અભિગમ આપ્યો, પણ સાથે સાથે સંયુક્ત પરિવાર જેવી સંસ્થાઓ નબળી પડી.
- પુનરુત્થાન :- આજે ડિજિટલ યુગમાં પણ કુંભ મેળો, દિવાળી કે નવરાત્રી જેવા ઉત્સવો વૈશ્વિક સ્તરે ઉજવાય છે. ભારત આજે તેની 'સનાતન' ઓળખ અને 'આધુનિક' મહત્વાકાંક્ષા વચ્ચે સેતુ બાંધી રહ્યું છે.

❖ મુખ્ય તારણ (Key Takeaways) :-

1. સતતતા :-અનેક આક્રમણો છતાં મૂળભૂત ભારતીયતા નાશ પામી નથી.
2. સહિષ્ણુતા :- ભારતે દરેક નવા વિચારને પોતાનામાં સમાવીને તેને ભારતીય ઓપ આપ્યો છે.

૩. સર્વસમાવેશકતા :- 'સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ'નો મંત્ર આ સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે.

૧. પ્રસ્તાવના :-

ભારતીય સંસ્કૃતિ એ વિશ્વની સૌથી જૂની અને જીવંત સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. "વસુદૈવ કુટુંબકમ" ની ભાવના અને "વિવિધતામાં એકતા" એ ભારતીય વારસાના પાયાના પથ્થરો છે. સિંધુ ખીણની સભ્યતાથી લઈને આજના આધુનિક ભારત સુધી, કલા અને સંસ્કૃતિમાં જે પરિવર્તનો આવ્યા છે તે ભારતની ગતિશીલતા દર્શાવે છે.

૨. સ્થાપત્ય કલા (Architectural Heritage) :-

ભારતનું સ્થાપત્ય એ માત્ર પથ્થરોનું જોડાણ નથી, પણ તે સમયની સામાજિક અને ધાર્મિક માન્યતાઓનું પ્રતિબિંબ છે.

૨.૧ પ્રાચીન સ્થાપત્ય :-

હડપ્પીય સંસ્કૃતિ: નગર આયોજન, ગટર વ્યવસ્થા અને પકવેલી ઈંટોનો ઉપયોગ તે સમયની ઈજનેરી કુશળતા દર્શાવે છે.

- મૌર્યકાળ :- સમ્રાટ અશોકના સ્તંભો અને સાંચીનો સ્તૂપ બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસાર અને કલાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના છે.
- ગુપ્તકાળ :- જેને 'સુવર્ણ યુગ' કહેવાય છે, જેમાં હિન્દુ મંદિર સ્થાપત્યની શરૂઆત થઈ (દા.ત. દેવગઢનું દશાવતાર મંદિર).

૨.૨ મધ્યકાલીન સ્થાપત્ય :-

દક્ષિણ ભારતના મંદિરો: દ્રવિડ શૈલીના મંદિરો જેવા કે તાંજોરનું બૃહદેશ્વર મંદિર અને હમ્પીના રથ મંદિરો તેમની ભવ્યતા માટે જાણીતા છે.

- ઈન્ડો-ઈસ્લામિક સ્થાપત્ય :- મુગલ કાળ દરમિયાન તાજમહેલ, લાલ કિલ્લો અને ફતેહપુર સીકરી જેવા સ્થાપત્યોમાં પર્શિયન અને ભારતીય શૈલીનું મિશ્રણ જોવા મળે છે.

૩. શિલ્પકલા અને ચિત્રકલા :-

૩.૧ શિલ્પકલા : ગાંધાર અને મથુરા શૈલીની મૂર્તિઓ ભારતીય શિલ્પકલાના સીમાચિહ્ન રૂપ છે. ખજુરાહો અને કોણાર્કના સૂર્ય મંદિરના શિલ્પો માનવ લાગણીઓ અને આધ્યાત્મિકતાનું અદભૂત મિશ્રણ છે.

૩.૨ ચિત્રકલા :- અજંતા-ઈલોરાની ગુફાઓ :- આ ગુફાઓના ભીંતચિત્રો (Frescoes) બૌદ્ધ જાતક કથાઓને જીવંત કરે છે.

લઘુચિત્ર શૈલી (Miniature Paintings) :- રાજસ્થાની અને મુગલ શૈલીના ચિત્રોમાં ઝીણવટભર્યું કામ અને કુદરતી રંગોનો પ્રભાવ જોવા મળે છે.

૪. પ્રદર્શનકારી કલાઓ (Performing Arts)

૪.૧ શાસ્ત્રીય નૃત્ય :- ભારતના આઠ શાસ્ત્રીય નૃત્યો (ભરતનાટ્યમ, કથકલી, કથક, ઓડિસી વગેરે) 'નાટ્યશાસ્ત્ર' પર આધારિત છે. આ નૃત્યો માત્ર મનોરંજન નથી, પણ ઈશ્વરની આરાધનાનું માધ્યમ છે.

૪.૨ સંગીત વારસો :-

❖ ભારતીય સંગીત બે મુખ્ય ધારામાં વહેંચાયેલું છે .

- હિન્દુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીત (ઉત્તર ભારત)
- કર્ણાટક સંગીત (દક્ષિણ ભારત)

૫. સાહિત્યિક વારસો :-

વેદો, ઉપનિષદો, રામાયણ અને મહાભારત જેવા મહાકાવ્યોએ ભારતીય નૈતિકતા અને મૂલ્યોનું ઘડતર કર્યું છે. કાલિદાસ, ભાસ અને કૌટિલ્ય જેવા વિદ્વાનોએ સાહિત્ય અને રાજનીતિમાં અમૂલ્ય પ્રદાન આપ્યું છે.

૬. હસ્તકલા અને વણાટ :-

ભારતની હસ્તકલા વિશ્વભરમાં પ્રખ્યાત છે. ગુજરાતનું પટોળું, કાશ્મીરી શાલ, બનારસી સાડી અને પશ્ચિમ બંગાળનું મલમલ એ ભારતના કૌશલ્યના પ્રતીકો છે.

૭. ઉત્સવો અને પરંપરાઓ :-

દિવાળી, હોળી, ઈદ, નાતાલ અને નવરાત્રી જેવા તહેવારો ભારતીય સંસ્કૃતિની સામાજિક એકતા દર્શાવે છે. કુંભ મેળો એ વિશ્વનો સૌથી મોટો સાંસ્કૃતિક મેળાવડો છે.

૮. નિષ્કર્ષ :-

ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિ એ માત્ર ભૂતકાળની ધરોહર નથી, પરંતુ તે આપણી ઓળખ છે. આધુનિકીકરણના યુગમાં આ વારસાનું જતન કરવું એ દરેક ભારતીયની ફરજ છે. યુનેસ્કો (UNESCO) દ્વારા ભારતની અનેક સાઈટ્સને વર્લ્ડ હેરિટેજમાં સ્થાન મળ્યું છે, જે આપણા ગૌરવશાળી વારસાની આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વીકૃતિ છે.

❖ સંદર્ભો (References) :-

- 1 The Discovery of India – Jawaharlal Nehru.
- 2 Indian Art and Culture – Nitin Singhania.
- 3 Cultural History of India – A.L. Basham
- 4 ભારતીય સંસ્કૃતિ – ડૉ. હસમુખ ધી. સાંકળિયા
- 5 ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (ગ્રંથ ૧ થી ૮) – સંપાદક: ર. ચ. પરીખ અને હ .પ્ર. શાસ્ત્રી
- 6 ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયા – શ્રી અરવિંદ (અનુવાદિત)
- 7 પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ – ડૉ. જે. જે. કસાડ
- 8 સાંસ્કૃતિક ભારત – ડૉ. આર. કે. ધારૈયા

9 સાંસ્કૃતિક વારસો (Art and Culture) – Nitin Singhania

10 યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ (અમદાવાદ) ના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિષયના પ્રકાશનો.

૨. અંગ્રેજી ભાષાના જગવિખ્યાત ગ્રંથો (Standard Works)

- The Wonder That Was India – A.L. Basham
  - (ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસને સમજવા માટેનું આ વિશ્વનું સૌથી પ્રખ્યાત પુસ્તક ગણાય છે.)
- The Discovery of India – Jawaharlal Nehru
  - (ભારતની સાંસ્કૃતિક સફર અને વિવિધતામાં એકતાને સમજવા માટે અનિવાર્ય વાંચન.)
- Indian Culture: A Survey – Bhartiya Vidya Bhavan (Series)
  - (કુલપતિ કે. એમ. મુન્શી દ્વારા સ્થાપિત ભારતીય વિદ્યા ભવનના પ્રકાશનો ખૂબ જ ઊંડાણપૂર્વકની માહિતી આપે છે.)
- A History of India (Vol. 1 & 2) – Romila Thapar & Percival Spear
  - (પ્રાચીનથી અર્વાચીન સમયના સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તનોના અભ્યાસ માટે.)

૩. અન્ય વિશિષ્ટ સ્ત્રોતો